

Ochrona karaimskiego dziedzictwa – międzynarodowa konferencja na Krymie (Sewastopol, 27 listopada 2020)

Adam J. Dubiński

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Wydział Filologiczny
Instytut Językoznawstwa, Przekładoznawstwa i Hungarystyki,
Ośrodek Dokumentacji Językowej

Fundacja Karaimskie Dziedzictwo

**Saving Cultural Heritage – an International Conference in the
Crimea (Sevastopol, 27 November 2020)**

Summary: On November 27, 2020 the Karaim National and Cultural Association “Fidan” held its second international conference entitled “Issues in the protection of Karaim cultural heritage, in Sevastopol. Due to the pandemic, the conference had to be organised online. Around 60 people from several countries took part in the event. The following report presents the summaries of the speeches of all 17 conference speakers who discussed a wide range of topics, including the history of Karaim communities, the research and protection of Karaim necropolises, new technologies designed to help preserve the Karaims’ heritage, biographical episodes of outstanding Karaims, musical folklore, Karaim artifacts in private hands, museum collections and others.

Keywords: Conference on Karaim studies, Karaim culture, history of Karaims

Zagadnienia związane z opieką nad szeroko rozumianą karaïmską spuścizną i zachowaniem jej dla przyszłych pokoleń stanowią przedmiot troski nie tylko członków lokalnych społeczności w miejscach zamieszkiwanych przez Karaïmów. Problematyka ta jest też tematem badań prowadzonych przez naukowców z wielu ośrodków. Choć rok 2020 nie sprzyjał możliwościom spotkań bezpośrednich i dyskusjom kuluarowym, to wiele zaplanowanych wydarzeń udało się, z większymi lub mniejszymi trudnościami, przenieść do sfery wirtualnej. Nie inaczej było z planowaną na wcześniejszy termin konferencją w Sewastopolu poświęconą karaïmskiemu dziedzictwu.

Druga Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Praktyczna pn. „Zagadnienia ochrony dziedzictwa kulturowego Karaïmów” (2-я Международная научно-практическая конференция «Вопросы сохранения культурного наследия караимов») odbyła się w dniu 27 listopada 2020 r. Wydarzenie zostało zorganizowane przez prężnie działające Stowarzyszenie Narodowo-Kulturowe Karaïmów w Sewastopolu „Fidan” (Национально-культурное общество караимов Севастополя «Фидан») przy współpracy Wydziału Polityki Wewnętrznej w Departamencie Komunikacji Publicznej miasta Sewastopol. Co ciekawe, według relacji Wiaczesława Lebiediewa, początkowo organizatorzy planowali przeprowadzenie konferencji na platformie Zoom, jednak ze względu na sankcje, którymi objęty jest Krym, okazało się to niemożliwe i ostatecznie wykorzystano platformę Skype.

W konferencji wzięli udział przedstawiciele społeczności karaïmskich z Rosji (Krym, Moskwa, Sankt Petersburg), Ukrainy (Kijów, Melitopol), Francji, Polski, Litwy i Australii. Zabierali głos naukowcy i specjaliści z muzeów, archiwów, bibliotek oraz instytucji edukacyjnych. Zakres tematów zaproponowanych do dyskusji był również szeroki: historia społeczności karaïmskich, problematyka badania i zachowania nekropolii karaïmskich, technologie informatyczne służące zachowaniu dziedzictwa, biografie wybitnych Karaïmów, folklor muzyczny Karaïmów, karaïmskie artefakty w rękach prywatnych i zbiorach muzealnych i in.

W sumie w wydarzeniu wzięło udział ponad 60 osób, wliczając organizatorów zgromadzonych w studio w Sewastopolu i wszystkich uczestników on-line. Nie obyło się bez pewnych kłopotów technicznych, które o trzy kwadransy opóźniły oficjalne rozpoczęcie konferencji, niemniej jednak stworzyły okazję do dłuższej wymiany pozdrowień, serdeczności, nawiązywania znajomości, a nawet odnajdowania zagubionych powiązań rodzinnych wśród zgromadzonych w wirtualnej przestrzeni. Podczas przedkonferencyjnego czatu do zgromadzonych odezwał się Philippe de

Douvan z Paryża, wnuk wybitnego Karaïma, Simona Duwana (1844–1957), mera Eupatorii, działacza społecznego i filantropa. Prezentując portret swego sławnego przodka, Philippe de Douvan stwierdził, że „choć jest stu-procentowym Francuzem, to dzięki swemu dziadowi, tak dobrze znanemu Karaïmom, czuje w sobie rosyjską duszę”.

Główny organizator, Jewgienij Bakkał, w słowie wstępnym podziękował instytucjom, które przyczyniły się do realizacji wydarzenia i przekazał wszystkim uczestnikom pozdrowienia m.in. od przedstawicieli organizacji karaïmskich w Moskwie i Eupatorii, a także od Georgesa Matcheret-Stamboli z Paryża¹. Po zabraniu głosu przez przedstawiciela miejskiej administracji Sewastopola rozpoczęła się zasadnicza część konferencji.

Jako pierwsza wystąpiła Natalia Tereszczuk, kierownik Archiwum Biura Zgromadzenia Ustawodawczego Sewastopola (*Архив Аппарата Законодательного Собрания Севастополя*), z referatem pt. *Переписи населения второй половины XIX в. как источник изучения сведений о севастопольских караïмах* (Spisy powszechne ludności w drugiej połowie XIX wieku jako źródło danych o Karaïmach w Sewastopolu). Prelegentka zaznaczyła, iż dane dotyczące liczebności Karaïmów w Sewastopolu można odnaleźć dopiero w dokumentach z okresu po wojnie krymskiej (1853–1856), wcześniejsze statystyki odnoszą się bowiem do Guberni Taurydzkiej jedynie jako całości. W roku 1858 odnotowano w mieście 177 Karaïmów, w spisie miejskim z roku 1886 – 611, zaś wszechrosyjski spis ludności z roku 1897 wykazał ich 830. Dla kontrastu mówczyni podała wyniki ostatniego ogólnokrymskiego spisu ludności z roku 2014, w którym narodowość karaïmską zadeklarowało w Sewastopolu zaledwie 35 osób.

Następnie głos zabrał Paweł Iwanow, pochodzący z karaïmskiej rodziny Irtłacz, a reprezentujący Samorząd Narodowo-Kulturowy Karaïmów Miasta Moskwy (*Национально-культурная автономия караïмов города Москвы*), przedstawiając referat pt. *Караïмы в средних и высших учебных*

¹ Georges Matcheret-Stamboli, wnuk Mojseja Stamboli (1863–1943), jednego z trzech tabacnych braci-potentatów z przedrewolucyjnej Teodozji.

заведениях Российской Империи (Karaimi w średnich i wyższych szkołach Cesarstwa Rosyjskiego). Mówca przedstawił wyniki niezwykle skrupulatnej kwerendy mającej na celu zestawienie spisu karaimskich absolwentów szkół średnich, takich jak gimnazja, szkoły realne i szkoły komercyjne, po ukończeniu których przysługiwało prawo rozpoczęcia kształcenia wyższego. Osobne zestawienia przygotował dla spisu studentów szkół wyższych. Dane te posłużyły do wstępnej analizy statystycznej zagadnienia edukacji Karaimów na poziomie średnim i wyższym w omawianym okresie. Prelegent wykazał długą listę źródeł danych, w tym Centralne Archiwum Państwowe w Moskwie, gdzie dotarł do informacji z 300 szkół w 32 miastach, w których w okresie przedrewolucyjnym mieszkali Karaimi. Ze względu na fakt, że w latach 1908–1917 szkoły średnie, zgodnie z zaleceniem Ministerstwa Oświecenia Narodowego, miały obowiązek wysyłać spisy absolwentów do wszystkich szkół wyższych Cesarstwa, zawarte w archiwum dane są niezwykle cennym źródłem wiedzy o kształcących się Karaimach. Prelegent przygotował szczegółowe tabele statystyczne z podziałem na absolwentów szkół średnich i wyższych w poszczególnych miastach, a także statystykę Karaimów odbywających studia z uwzględnieniem typu i profilu kształcenia uczelni. Listę uczniów szkół średnich z podziałem na miasta otwiera Odessa z 352 karaimskimi uczniami, a szkół wyższych – St. Petersburg z 389 studentami-Karaimami. Mówca ocenił, że dane dotyczące kształcenia na poziomie średnim w okresie 1903–1917, do których udało się dotrzeć, ze względu na niekompletność źródeł wyczerpują temat w około 75%. Podobnie rzecz się ma z kształceniem na poziomie wyższym, gdzie nie udało się uzyskać pełnych danych dotyczących Kijowa, Warszawy, Saratowa i Charkowa. Statystyka opracowana przez Pawła Iwanowa obejmuje ok. 1900 rekordów odnoszących się do 1600 osób pobierających naukę na poziomie średnim oraz 1760 rekordów dotyczących 1300 studentów szkół wyższych, z czego ok. 600 osób występuje w obu tych zestawieniach.

Kolejnym prelegentem był niżej podpisany z wystąpieniem pt. *Карaimы в Варшаве до 1918 года — новые данные на виртуальной карте* (Karaimi w Warszawie do 1918 roku – nowe dane na wirtualnej mapie). Celem wystąpienia było omówienie projektu, w wyniku którego powstała wirtualna mapa prezentująca karaimskie ślady w Warszawie przed I wojną światową. Wiedza o obecności Karaimów w tym mieście w owym okresie do niedawna

była bardzo ogólna i niepełna. Pierwsi stali karaïmscy mieszkańcy zaczęli pojawiać się w Warszawie w drugiej połowie XIX w. Kwerendy biblioteczne i archiwalne, pozwalające sięgnąć do prasy z tamtego okresu, wydawnictw teleadresowych i dokumentów, stwarzają możliwość odtworzenia przynajmniej częściowo dziejów warszawskich Karaïmów. Tak powstał projekt „Wirtualna mapa miejsc związanych z obecnością Karaïmów w Warszawie przed I wojną światową jako środek integracji społeczności Karaïmów”, sfinansowany przez Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. Stworzono nowoczesne narzędzie, jakim jest dawna, historyczna mapa Warszawy z 1915 roku nałożona na plan współczesnego miasta. Mapa dostępna jest pod adresem www.mapy.karaimi.eu. Na historycznej mapie zaznaczono kilkadziesiąt punktów związanych z Karaïmami w Warszawie przed 1918 rokiem. Każdy odnosi się do konkretnego adresu i osoby z nim związanej. Podstawą umieszczenia danego punktu na mapie są dawne ogłoszenia w prasie lub w wydawnictwach teleadresowych. Nowe informacje o Karaïmach mieszkających i działających w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku z wyszczególnieniem rodzaju aktywności, adresów i innych danych na wirtualnej starej mapie stanowią doskonałe narzędzie do wykorzystania podczas działań integracyjnych, co realizowane jest poprzez webinaria, wykłady i spotkania informacyjno-integracyjne poszerzające wiedzę o karaïmskim dziedzictwie.

W dalszej części programu konferencji organizatorzy odczytali wystąpienie nestora Karaïmów polskich, prof. dra hab. Szymona Pileckiego z Warszawy, przewodniczącego Karaïmskiego Związku Religijnego. Sam autor, choć wirtualnie obecny wśród uczestników konferencji, z przyczyn technicznych nie zabierał głosu. Wystąpienie nosiło tytuł *Стремительно увеличивать число караïмских семейств — является важнейшим условием сохранения всякого историко-культурного наследия* (Szybki wzrost liczby rodzin karaïmskich – najważniejszym warunkiem zachowania wszelkiego dziedzictwa historyczno-kulturowego). Autor przedstawił krótki rys historyczny dotyczący pochodzenia Karaïmów oraz statystyki populacji. Szczegółowo omówił dane uzyskane we wszechrosyjskim spisie powszechnym z roku 1897, odniósł się do obecności Karaïmów we Francji na podstawie protokołów posiedzeń tamtejszej gminy z lat 30. i 40. XX w., i tak, według zacytowanego protokołu z 26 czerwca 1941 r., paryska gmina Karaïmów

liczyła 195 osób. Następnie autor przedstawił dane statystyczne dotyczące Karaimów w powojennym Związku Radzieckim (1970 r.), na Litwie i w Polsce (1997 r.). Konkludując, Szymon Pilecki stwierdził, że liczba Karaimów systematycznie i drastycznie spada, konieczne jest więc przedsięwzięcie szybkich kroków, aby temu zapobiec. W tym celu prelegent postuluje:

- przekonywać, a nawet żądać, aby Karaimi obu płci zawierali tylko małżeństwa karaïmskie;
- dążyć do wielodzietności w tych małżeństwach;
- dbać o edukację młodych ludzi na temat wspaniałej karaïmskiej historii, tradycji, zwyczajów;
- uczyć się i używać języka karaïmskiego – głównego wyznacznika na istnienie narodu;
- stworzyć rubryki matrymonialne w karaïmskich gazetach i czasopismach;
- wykonywać wiele innych zadań, które każdy dorosły Karaim będzie w stanie wskazać i uporczywie dążyć do ich realizacji;
- zorganizować osobną konferencję w celu pełnego i szczegółowego omówienia tej ważnej kwestii.

Po muzycznym przerywniku, podczas którego wystąpił karaïmski zespół „Fidan” z Eupatorii, głos zabrał prezes zarządu Kijowskiego Centrum Narodowo-Kulturowego Krymskich Karaïmów „Dogunma” (*Киевский национально-культурный центр крымских караимов «Догунма»*), Aleksander Arabadży z wystąpieniem zatytułowanym *История возникновения, становления и развития караимской общины в городе Киеве* (Historia powstania i rozwoju gminy karaïmskiej w Kijowie). Mówca, któremu przed komputerem towarzyszył inny członek społeczności kijowskich Karaïmów, Wiaczesław Żarnowski, opowiedział o historii osadnictwa karaïmskiego w Kijowie od pierwszej połowy XIX wieku. Było ono ściśle związane z rozwojem przemysłu tytoniowego. Stale powiększająca się grupa Karaïmów przybywających z Półwyspu Krymskiego żyła zgodnie z wyniesionymi z rodzinnych stron tradycjami, przestrzegając obyczajów i zachowując język ojczysty w życiu codziennym wewnątrz społeczności. Sprzyjało temu zamieszkiwanie w zwartej grupie w centrum miasta. Liczebność kijowskich

Karaïmów wzrastała m.in. dzięki działalności Salomona Kogena, znanego przedsiębiorcy i filantropa, oraz jego braci, którzy zatrudniali przybywających z Krymu rodaków w swoich fabrykach. Kogenowie sfinansowali w znacznej części budowę domu modlitwy w Kijowie, jak podkreślił mówca, jednej z najpiękniejszych kienes karaïmskich na świecie.

O pobycie Seraji Szapszała w Persji i związanych z tym kontrowersjach opowiedział Aleksander Babadżan z Wilna w wystąpieniu pt. *Кое-что об отношении в Персии к С. М. Шапшаля* (Nieco o stosunku do S. M. Szapszała w Persji). Stwierdził on, że w licznych publikacjach o Seraji Szapszale natrafiamy na wiele przekłamań i pomówień, co można wręcz uznać za zorganizowaną akcję przeciwko tej wybitnej postaci. Jednym z najbardziej aktywnych uczestników tej kampanii jest – według prelegenta – M. Kizilov. Wśród spraw, mających zdaniem niektórych autorów świadczyć negatywnie o osobie i działalności Szapszała, jest jego służba w Persji i stosunek tamtejszych władz do jego osoby. Z okresu pobytu Szapszała w tym kraju zachowało się niewiele dokumentów oraz materiałów o charakterze wspomnieniowym. Są one obarczone, jak twierdzi prelegent, w znacznym stopniu subiektywizmem, mimo to autorzy publikacji wykorzystują je, jedynie niekiedy nieśmiało nadmieniając o wątpliwej wiarygodności tych źródeł – przedrukowują je, powielając oszczerstwa. Przeciwko twierdzeniom, jakoby stosunek władz perskich do Szapszała był negatywny lub wręcz wrogi, świadczy fakt jego zatrudnienia w Turecko-Perskim Banku Handlowo-Przemysłowym w okresie od 20 czerwca 1922 do 31 marca 1928 r. Informacja ta pojawia się we wszystkich jego autobiografiach i kwestionariuszach osobowych. Potwierdza ją też zaświadczenie z tego banku, zachowane w archiwum Szapszała w Bibliotece im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk. Tam też znajdują się dokumenty potwierdzające, że przebywając na emigracji w Konstantynopolu, Seraja Szapszał otrzymał perski paszport. Gdy w roku 1928 przeniósł się do Polski, by objąć stanowisko hachama, to właśnie obywatelstwa perskiego zrzekł się na rzecz polskiego. W tymże archiwum przechowywane są też dokumenty dotyczące ceremonii odznaczenia w 1934 r. Szapszała na wniosek ambasadora nadzwyczajnego w Polsce, Nadira Mirzy Arasteha, ministra rządu szacha, dyplomem i medalem jubileuszowym za udział w przygotowaniu wystawy „Sztuka perska i jej wpływy”, zorganizowanej w Warszawie z okazji

1000-lecia urodzin poety Firdausiego. Wszystkie te fakty, podkreślił mówca, są potwierdzone oficjalnymi dokumentami i ilustrują zupełnie inny stosunek państwa perskiego do Seraji Szapszała niż ten, do którego usiłują przekonać oszczercy i fałszerze.

Wykład prof. Mariny Dubrowskiej, kierownik Katedry Etnomuzykologii w Nowosybirskim Konserwatorium im. M. I. Glinki, został odczytany ze studia w Sewastopolu. Wystąpienie badaczki, muzykolożki-orientalistki, zatytułowane *Песенный музыкальный фольклор крымских караимов на современном этапе: актуальные проблемы собирания, изучения и популяризации* (Muzyczny folklor wokalny Karaimów krymskich na obecnym etapie: aktualne problemy gromadzenia, badania i popularyzacji) poświęcone było zagadnieniu badania tradycyjnej twórczości muzycznej Karaimów krymskich, która to twórczość stanowi znaczący element dziejów kultury muzycznej Rosji. Na podstawie wielu wyjazdów naukowych w miejsca zamieszkiwania Karaimów w zwartych skupiskach na Półwyspie Krymskim autorka stwierdza pilną konieczność intensyfikacji badań nad karaïmskim folklorem wokalnym. Dziedzictwo muzyczne Karaimów krymskich nie doczekało się wyczerpującego opracowania, co ze względu na małą liczebność populacji i szybkie zmniejszanie się liczby przedstawicieli najstarszego pokolenia, ostatnich nosicieli tradycji, czyni sprawę jego rejestracji niezwykle pilną. Wyjazdy terenowe autorki wykazały, że naturalnymi nosicielami folkloru wokalnego są niemal wyłącznie przedstawiciele najstarszego pokolenia, choć działania podejmowane przez karaïmskie organizacje kulturalne na Krymie przyczyniają się w pewnym stopniu do przekazywania i zachowania tej tradycji muzycznej. Mówczyni wspomniała o ostatnich publikacjach z tego zakresu autorstwa K. Firkavičiūtė² i A. Sulimowicz-Keruth³. Za fundamentalne dzieło i podstawę do dalszych badań prelegentka uznała wydaną przed dwoma laty pracę Avraama Kefelego,

² Firkavičiūtė, K., *Życie w pieśni karaïmskiej*, Wrocław 2016.

³ Sulimowicz, A., *Karaïm manuscripts of Crimea in Polish collections*, „Rocznik Orientalistyczny” 2015, t. 68, z. 2, s. 169–179; eadem, *A record of living Karaïm folklore in 1960s Crimea. The copybooks of Yosif Kefeli*, „Almanach Karaïmski” 2016, t. 5, s. 159–174.

w której autor zebrał folklor muzyczny Karaïmów krymskich⁴. Autorka wskazała na pilną potrzebę dokonania zgodnie z nowoczesnymi wymogami technicznymi i naukowymi nagrań, które będą stanowiły wiarygodny i reprezentatywny materiał do badań także porównawczych.

Główny organizator konferencji, Jewgenij Bakkał, przewodniczący Stowarzyszenia Karaïmów „Fidan” w Sewastopolu, w swym wystąpieniu zatytułowanym *Итоги последних лет работы Севастопольского караимского общества и ближайшие цели и задачи* (Wyniki ostatnich lat pracy Stowarzyszenia Karaïmów w Sewastopolu oraz jego najbliższe cele i zadania) szczegółowo przedstawił zakres zagadnień, którymi zajmowała się organizacja. Składały się na nią dwa główne kierunki aktywności: digitalizacja archiwum D. M. Gumusza⁵ znajdującego się pod pieczęcią Stowarzyszenia Karaïmów w Sewastopolu „Fidan” oraz digitalizacja zabytków cmentarza karaïmskiego w Sewastopolu i archiwizacja epitafiów. W ramach tych ostatnich prac stworzono modele 3D ponad 300 nagrobków, a ponad 200 epitafiów zostało odczytanych, odrestaurowanych i zdigitalizowanych. Ponadto Stowarzyszenie prowadziło szeroko zakrojone prace na rzecz popularyzacji kultury karaïmskiej, w wyniku których powstało kilka filmów i szereg publikacji medialnych. Stowarzyszenie „Fidan” aktywnie współpracuje ze Związkiem Narodowo-Kulturowych Stowarzyszeń Sewastopola. Mówca przedstawił zadania i cele, które organizacja planuje realizować w najbliższej przyszłości, wśród których znalazły się m.in. zakończenie cyfryzacji archiwum D. M. Gumusza, ostateczne opracowanie materiałów z digitalizacji cmentarza karaïmskiego w Sewastopolu celem objęcia go prawną ochroną i poddanie konserwacji-restauracji, wydanie publikacji książkowej o karaïmskiej nekropolii, organizacja i przeprowadzenie spisu sewastopolskich Karaïmów w ramach planowanego na rok 2021 spisu powszechnego ludności Rosji, stworzenie multimedialnego przewodnika

⁴ Kefeli, A., *Sbornik muzykalnogo folklora krymskih karaimov*, Simferopol’ – Ashdod, 2018.

⁵ Dawid M. Gumusz (1899–1980), karaïmski działacz społeczny i oświatowy, absolwent Karaïmskiego Seminarium Duchownego w Eupatorii (1918), tłumacz na język rosyjski m.in. dzieł A. Firkowicza, J. S. Łuckiego, E. Deinarda, autor publikacji karaïmoznawczych. Jego bogate archiwum zostało przez spadkobierców przekazane Stowarzyszeniu „Fidan” w Sewastopolu.

po miejscach związanych z Karaimami w Sewastopolu, opracowanie i digitalizacja materiałów do historii rodzin i karaïmskich genealogii w tym mieście, a także stworzenie multimedialnego kursu nauki języka karaïmskiego na bazie podręcznika metodycznego *21 lekcji języka karaïmskiego*, przygotowanego przez Stowarzyszenie Karaïmów z Melitopola.

Po przerwie kawowej głos zabrała Olga Malinowskaja, dyrektor Miejskiego Centrum Narodowo-Kulturowego w Sewastopolu (*Севастопольский городской национально-культурный центр*). Jej wystąpienie nosiło tytuł: *Национальные некрополи Севастопольского региона. Проблемы изучения и сохранения* (Narodowe nekropolie regionu Sewastopola. Problemy badania i zachowania). Cmentarze różnych narodowości i wyznań powstawały w kilku rejonach miasta niemal w tym samym czasie. Ze względu na największą liczebność wyznawców prawosławia, w mieście przeważały cmentarze tej konfesji, choć z powodu różnorodności etnicznej wyznawców nie można nazwać ich narodowymi. W Sewastopolu nie powstały nigdy cmentarze katolickie czy protestanckie, tak więc na miejskich nekropoliach chowani byli przedstawiciele różnych konfesji. Najstarszy zachowany nagrobek na cmentarzu miejskim datowany jest na rok 1812 i należy do obywatelki brytyjskiej, Z. E. Messer. Obok cmentarzy prawosławnych istniały w Sewastopolu cmentarze żydowski, karaïmski i muzułmański. Ten ostatni, podobnie jak i wszystkie inne cmentarze wyznawców islamu w rejonie Sewastopola, został zniszczony po deportacji Tatarów w maju 1944 roku. Cmentarze żydowski i karaïmski powstały w tym samym czasie, w okresie po wojnie krymskiej 1853–1856. Zlokalizowano je, zgodnie z ówczesnymi wytycznymi władz rosyjskich, w pobliżu prawosławnych nekropolii miejskich. Na cmentarzu żydowskim, który zajmuje powierzchnię 1,7 ha, zachowały się ślady 1770 pochówków, z czego 1190 w formie pomników nagrobnych o dziesięciu różnych typach. Cmentarz karaïmski zajmuje powierzchnię 1,3 ha. Najstarszy pochówek datowany był na rok 1863, choć według ostatnich badań karaïmskiego Stowarzyszenia „Fidan”, datę tę należy przesunąć na rok 1851. Datowanie to budzi jednak wątpliwości prelegentki, która sugeruje, że nagrobek ten mógł zostać przeniesiony z innego, starszego cmentarza karaïmskiego, jako że nie ma żadnych dowodów na istnienie w tym miejscu cmentarzy żydowskiego i karaïmskiego przed wojną krymską. Obie te nekropolie

mają obecnie status pomników dziedzictwa kulturowego, choć stan ich zachowania jest bardzo zły. Jeszcze w czasie I wojny światowej i w latach 20. XX wieku uległy one celowej dewastacji i rozgrabieniu. Dodatkowo do zniszczeń przyczyniło się trzęsienie ziemi z roku 1927. W połowie lat 30. na polecenie władz przeprowadzono na szeroką skalę kampanię pozyskiwania materiałów budowlanych. W założeniu miano wykorzystać do tego celu m.in. zniszczone pomniki cmentarne, w rzeczywistości jednak cmentarz karaïmski w barbarzyński sposób ograbiono ze wszystkich marmurowych i granitowych nagrobków, również tych największych, dobrze zachowanych i zadbanych. Pozyskany w ten sposób biały marmur posłużył na przykład do wzniesienia kolumnady zdobiącej budynek miejskiego komitetu partii. Sewastopolską nekropolię zamknięto w 1965 r. Księgi cmentarne nie zachowały się, dlatego też wnikliwe badanie epitafiów jest jedynym sposobem na uzyskanie danych o pochowanych tam Karaïmach.

Wystąpienie Dymitrija Prochorowa, doktora nauk historycznych z Symferopola, nosiło tytuł *Законодательные инициативы Авраама и Гавриила Фирковичей в рамках правового поля Российской империи в середине XIX века (по архивным материалам)* (Inicjatywy ustawodawcze Abrahama i Gabriela Firkowiczów w ramach systemu prawnego Cesarstwa Rosyjskiego w połowie XIX wieku – na podstawie materiałów archiwalnych). Mówca oparł je na dokumentach, do których udało się dotrzeć w wyniku nowych kwerend archiwalnych. Wyłania się z nich obraz szeroko zakrojonych działań podejmowanych przez dwie wybitne postaci, Abrahama Firkowicza (1787–1874) i jego zięcia, Gabriela Firkowicza (1805–1869/70), w celu poprawy sytuacji prawnej i ekonomicznej Karaïmów. Do najciekawszych można zaliczyć projekt reformy systemu pańszczyźnianego, z którym Firkowicze wystąpili do władz w roku 1857. Miał on poprawić położenie ekonomiczne tak chłopstwa, jak i szlachty. Sam projekt w archiwach się nie zachował, ale jego opisy świadczą, że członkowie krymsko-karaïmskiej społeczności nie tylko troszczyli się o potwierdzenie praw i przywilejów dla Karaïmów, ale zajmowali się też sprawami ogólnokrajowego rozwoju ekonomicznego i społecznego. Inną interesującą i mało znaną inicjatywą Abrahama Firkowicza był pomysł przeniesienia siedziby Zarządu Duchownego z Eupatorii do Czufut Kale. Nie tylko nie znalazł on poparcia ani władz, ani społeczności karaïmskiej Eupatorii i Bachczesaraju, lecz

spowodował wręcz społeczny ostracyzm, któremu poddali Firkowicza rodacy. Firkowicz stworzył też projekty ustaw mających na celu zaludnienie Czufut Kale poprzez osiedlenie tam karaïmskich rodzin z Trok, a nawet subbotników z centralnej Rosji. Kilka rodzin tych ostatnich, po krótkim pobycie na Kale, wyprowadziło się jednak wkrótce do guberni astrachańskiej.

W dalszej części konferencji wystąpiła Irina Bakkał, przewodnicząca Narodowo-Kulturowego Samorządu Lokalnego Karaïmów Krymskich „Karaïlar” w Bachczysaraju (*Местная национально-культурная автономия крымских караимов «Карайлар» г. Бахчисарая*), z prelekcją pt. *Изучение и сохранение предметов декоративно-прикладного искусства как части материально-культурного наследия крымских караимов* (Badanie i ochrona obiektów sztuki dekoracyjno-użytkowej jako części materialnego i kulturowego dziedzictwa krymskich Karaïmów). Jak wskazała prelegentka, Karaïmi, niewielka liczebnie społeczność, stanowiąca integralną część rdzennej ludności Krymu, przyczynili się do historycznego i kulturowego rozwoju Półwyspu. Wytwory karaïmskiej kultury są obecnie rozproszone w muzealnych zbiorach na Krymie i w innych miejscach dawnego ZSRR, znajdują się także w zbiorach prywatnych. Dziewiętnasto- i dwudziestowieczni badacze omawiając przedmioty życia codziennego oraz te związane z kultem religijnym, szczególną uwagę zwracali na tkactwo i hafty karaïmskich rzemieślników. Mówczyni wskazała na odzwierciedlenie tych tradycyjnych zajęć Karaïmów krymskich w ich nazwiskach i epitafiach, przedstawiła postaci zajmujące się historycznie hafciarstwem, a także opowiedziała o historii pozyskania przez Muzeum Pałacu Chanów w Bachczysaraju eksponatów karaïmskich z zakresu rękodzieła i tkactwa. Omawiając dotychczasowe publikacje dotyczące tego tematu, mówczyni wskazała na potrzebę badania oraz ochrony obiektów sztuki dekoracyjnej i użytkowej jako części materialnego i kulturowego dziedzictwa Karaïmów krymskich.

Pracowniczka naukowa Muzeum Historii Wojskowości „Panorama” w Sewastopolu, Olga Zawgorodnjaja wystąpiła z referatem zatytułowanym

Фотографии из семьи караимского купца И.А. Максимаджи в фондах Севастопольского военно-исторического музея-заповедника (Zdjęcia rodzinne karaïmskiego kupca I. A. Maksymadży w zbiorach Muzeum Historii Wojskowości w Sewastopolu). Prelegentka przedstawiła kolekcję fotografii przekazanych Muzeum w końcu lat 90. ubiegłego wieku przez Aleksandrę Afinogenową, *de domo* Gabaj, wnuczkę Ilii Abramowicza Maksymadży, karaïmskiego kupca z Sewastopola działającego w branży obuwniczej. Zdjęcia pochodzą głównie z końca XIX i początku XX wieku. Wspólnikiem znanego z działalności dobrotecznej Ilii Maksymadży był inny karaïmski kupiec, M. I. Kalfa. Obaj wspólnie prowadzili sklep obuwniczy przy Nachimowskim Prospekcie pod numerem 27 w Sewastopolu. Zbiór zachowanych fotografii, odzwierciedlających m.in. trendy mody z tamtej epoki, obejmuje liczne podobizny członków obu rodzin.

Członek zarządu Karaïmskiego Stowarzyszenia Narodowo-Kulturowego „Dżamaat” z Melitopola (*Мелитопольское национально-культурное караимское общество «Джамаат»*), Jurij Makarow, wystąpił z tematem *Сохранение историко-культурного наследия караимов. Из опыта Мелитопольской караимской национально-культурной общины* (Ochrona historycznego i kulturowego dziedzictwa Karaïmów. Z doświadczeń narodowo-kulturowej wspólnoty Karaïmów w Melitopolu). Prelegent przedstawił działania, jakie istniejąca od 1991 roku organizacja podejmowała w ostatnich latach i obecnie podejmuje dla ochrony karaïmskiego dziedzictwa. Stworzono m.in. centrum kulturowe „Kale”, zorganizowano muzeum mniejszości z działającą przy nim restauracją karaïmską, uprządkowano miejscowy cmentarz karaïmski. Opublikowano także książkę o melitopolskich Karaïmach, której rozszerzone wydanie znajduje się właśnie w przygotowaniu. Na skutek zabiegów stowarzyszenia rada miejska Melitopola podjęła decyzję o uczynieniu patronami ulic dwóch zasłużonych Karaïmów: J. I. Tanatara⁶ i I. B. Stambolego⁷.

⁶ Iosif Isaakowicz Tanatar (1880–1961), pochodzący z Melitopola znany geolog-petrograf, badacz rud żelaza, którego nazwiskiem nazwano minerał tanatarit.

⁷ Ilia Borysowicz Stamboli (1871–1954), kupiec karaïmski, mecenas kultury, fundator miejskiego ogrodu letniego, teatru zimowego i pierwszej w mieście sali kinowo-teatralnej.

Kolejnym mówcą był członek zarządu Samorządu Narodowo-Kulturowego Karaimów w Moskwie (*Национально-культурная автономия караимов города Москвы*), Oleg Petrow-Dubinski. W wystąpieniu pt. *Серая Шапшал — выдающийся хранитель культуры и языка крымскокараимского народа* (Seraja Szapszał – wybitny opiekun kultury i języka narodu krymskokaraimskiego) przedstawił zarys życiorysu i dokonań Seraji Szapszała (1873–1961), którego biografią zajmuje się od osiemnastu lat. Podkreślił w nim zasługi Szapszała, wybitnego znawcy historii, zwyczajów, tradycji, języka i kultury Karaimów, dla zachowania materialnego dziedzictwa Karaimów i umocnienia ich poczucia tożsamości. Jako naukowiec, badacz kultury i życia ludów tureckich, kolekcjoner unikalnych eksponatów związanych z Karaimami krymskimi, hacham taurydzki, a potem hachan Karaimów w Polsce, szanowany przywódca i zwierzchnik dbający o sprawy tak duchowe, jak i bytowe rodaków, Seraja Szapszał, jak podkreślił prelegent, godny syn Karaimów, pozostawił po sobie nie tylko cenne prace naukowe i stworzone przez siebie muzeum karaimskie w Trokach, lecz przede wszystkim wdzięczną pamięć, która jest nadal żywa w sercach Karaimów ze wszystkich krajów.

Z postacią Seraji Szapszała wiązał się także temat wystąpienia kolejnego uczestnika konferencji. Danił Pjasor, członek zarządu Narodowo-Kulturowego Samorządu Karaimskiego „Kardaszlar” w Okręgu Miejskim Eupatoria (*Национально-культурная караимская автономия городского округа Евпатория «Кардашлар»*) wygłosił referat pt. *Карай Битиклиги — документальные и фотографические материалы из архивов Ромуальда Арамовича Айваза* (Karaj Bitikligi⁸ – dokumentalne i fotograficzne materiały z archiwum Romualda Aramowicza Ajwaza). Mówca przedstawił dzieje utworzonej z inicjatywy Seraji Szapszała w roku 1916 Biblioteki Karaimskiej – Karaj Bitikligi w Eupatorii. Obecnie Biblioteka, utrzymywana ze środków karaimskiej gminy religijnej w Eupatorii, liczy ok. 21 tysięcy pozycji, w tym książki, rękopisy, dokumenty oraz bogaty zbiór korespondencji karaimskich działaczy społecznych. W ostatnim czasie Biblioteka

⁸ Karaj Bitikligi – (karaim.) Biblioteka Karaimska.

wzbogaciła się o materiały archiwalne, będące spuścizną po Romualdzie Aramowiczu Ajwazie (1937–2016), karaïmskim działaczu społecznym, muzyku i pedagogu muzycznym. Mówca przedstawił krótko drogę życiową darczyńcy, urodzonego w rodzinie karaïmskich muzyków w Eupatorii. Następnie omówił zawartość pozyskanego przez Bibliotekę archiwum, na które składają się obiekty gromadzone przez ojca, dziada i siostrę Ajwaza. W sumie przekazano 1600 pozycji inwentarzowych, głównie materiałów fotograficznych (1382 szt.) i listów (102 szt.), a także kartki pocztowe, dokumenty, przedmioty użytkowe. Przekazana Bibliotece korespondencja obejmuje okres od 1876 do 1936 roku. Większość przekazanych obiektów to dokumenty osobiste i okolicznościowe, rękopisy oraz korespondencja rodzinna, niemniej jednak stanowią one cenne źródło do poznania dziejów i życia eupatoryjskiej społeczności karaïmskiej.

Kolejnym prelegentem był przewodniczący karaïmskiej gminy religijnej w Symferopolu, Wiaczesław Eljaszewicz, który wystąpił z referatem pt. *Некоторые итоги работы над переводом древнееврейской эпиграфики караимского некрополя в Севастополе в 2019–2020 г.* (Kilka wniosków z prac nad tłumaczeniem hebrajskiej epigrafiki na karaïmskiej nekropolii w Sewastopolu w latach 2019–2020). Mówca bierze udział jako tłumacz i konsultant w projekcie identyfikacji i cyfryzacji nagrobków prowadzonym przez Stowarzyszenie „Fidan” z Sewastopola pod kierunkiem Jewgienija Bakkała. Prace prowadzone są na cmentarzu przy ul. Pożarowa 11, który jest jedną z pięciu zachowanych historycznych nekropolii karaïmskich na Krymie. Do głównych zadań tego projektu należy przetłumaczenie epitafiów z języka hebrajskiego. W trakcie prac zidentyfikowano 228 pomników z pełnymi lub fragmentarycznymi inskrypcjami, w tym 126 w języku rosyjskim, 59 w języku hebrajskim oraz 43 z epitafiami bilingwalnymi (hebrajski i rosyjski). Z odczytanych inskrypcji ustalono, że nekropolia funkcjonowała przez okres co najmniej 113 lat. Najwcześniejszy zachowany nagrobek pochodzi z roku 1851 r. (Sima ben Jakow Kogen, nr 401 [370]), najmłodszy – z 1964 r. Dzięki tłumaczeniom z języka hebrajskiego pozyskano nowe dane, które pozwoliły skorygować założenia dokumentacji projektowej z 2016 r., gdzie najstarsze pochówki datowano na rok 1863 r. Tradycyjnym językiem epitafiów na dawnych nekropoliach karaïmskich jest hebrajski. Inskrypcje nagrobne można podzielić na dwa typy: poetycka

elegia gloryfikująca zasługi zmarłego i barwnie wyrażająca żal z powodu jego śmierci (w tradycji karaimejskiej – *kyna*) lub jedynie podstawowe informacje o zmarłym, ze wskazaniem jego nazwiska, imienia ojca i daty śmierci. Na sewastopolskiej nekropolii zachował się tylko jeden pomnik z epitafium pierwszego typu – wzniesiony w 1862 r. i należący do Efraima Szole (Nr 386 [350]). Wszystkie inne inskrypcje należą do drugiego typu, a tekst skonstruowano według następującego wzoru: „Ten nagrobek (postawiono na mogile) czcigodnego pana/pani (imię), syna/córki (imię). Umarł w dany dzień tygodnia, danego miesiąca, danego roku”. Daty śmierci wskazane są według rachuby od stworzenia świata, niemniej spotyka się, i to tylko na cmentarzu w Sewastopolu, daty według kalendarza gregoriańskiego, przy czym zapisane literami hebrajskimi. W takich przypadkach dodawane jest wyrażenie hebrajskie *le-misparam*, dosłownie: „według ich rachuby”. W toku prac nad tłumaczeniem epitafiów ujawniono 83 nowe nazwiska, które nie pojawiały się w żadnych publikacjach. Jednocześnie zidentyfikowano 16 nazwisk, które nie występują w epitafiach rosyjskojęzycznych: Asaba, Attar, Ilik, Kojczu, Kumusz, Łamczeri, Neiman, Pigit, Panpułow, Rebi-oglu, Sofer, Sulcański, Tiro, Tongur, Chodżasz, Czeltek, Czoref, Szole. W konkluzji prelegent stwierdził, że tłumaczenie epitafiów znacznie poszerzyło wiedzę o karaimejskiej nekropolii w Sewastopolu, a uzyskane dane mogą posłużyć jako przyczynek do nowych badań genealogicznych i antropomicznych.

Jako ostatni zabrał głos Władimir Poliakow, doktor nauk historycznych, profesor Krymskiego Uniwersytetu Przemysłowo-Pedagogicznego w Symferopolu, z wystąpieniem pt. *Деятельность Турсу на посту городского головы Евпатории* (Działalność Turszu na stanowisku burmistrza Eupatorii). Mówca, będący sam potomkiem rodu Turszu, na podstawie dokumentów archiwalnych przedstawił dzieje wyboru w roku 1857 Szałoma Iliewa Turszu na burmistrza miasta Eupatoria. Miało to miejsce w sytuacji, gdy miasto po zakończeniu wojny krymskiej wymagało pilnej odbudowy. W wyniku działań wojennych ucierpiało 25% substancji miejskiej, a 7 tysięcy jego mieszkańców wyemigrowało (w większości do Turcji). Zwycięzcą wyborów, nie bez protestów oponentów (głównym kontrkandydatem był również Karaim, Josif Babowicz), okazał się wspomniany przedstawiciel rodu Turszu, którego na polecenie gubernatora taurydzkiego, generała

Żukowskiego, niezwłocznie zaprzysiężono ze względu na ogrom zadań stojących przed nowym gospodarzem zniszczonego miasta. Co ciekawe, rota przysięgi została przygotowana w języku hebrajskim z przekładem na język rosyjski. Podstawowym zadaniem nowego burmistrza było oczyszczenie wybrzeża z wraków statków. Mówca zacytował wiele szczegółowych danych z działań wykonanych w tym zakresie. Odesłał też słuchaczy do niedawno wydanej książki popularno-naukowej swego autorstwa, w której przedstawia historię rodu Turszu⁹.

Był to ostatni punkt programu konferencji. Ponieważ czas przeznaczony na wystąpienia został znacznie przekroczony, zabrakło możliwości zadawania pytań i dyskusji nad poszczególnymi wystąpieniami. Na szczęście w pewnym stopniu zrekompensował to chat uczestników prowadzony w trakcie i po konferencji. Przeniesienie jej do strefy wirtualnej, mimo pewnych niedogodności w sferze technicznej, wpłynęło na zwiększenie liczby prelegentów i słuchaczy oraz pozwoliło znacząco rozszerzyć obszar, z którego pochodzili uczestnicy – w porównaniu do pierwszej konferencji z tej serii, która odbyła się 4–5 września 2019 r. i miała zasięg jedynie międzyregionalny, obecna konferencja mogła się poszczycić już charakterem międzynarodowym. Organizatorzy zapowiedzieli wydanie pełnych tekstów wystąpień w formie drukowanej.

⁹ Polákov, V., *Krymskije karaimy*, Simferopol', 2019.

